

PRIKAZI KNJIGA

**NENADMAŠAN DOPRINOS PROUČAVANJU OKOLIŠNIH PROBLEMA U ANTICI
J.D. HUGHES, 1994, PAN'S TRAVAIL – ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF THE
ANCIENT GREEKS AND ROMANS, BALTIMORE-LONDON: JOHN HOPKINS
UNIVERSITY PRESS, 277 STR.**

Prije gotovo 20 godina doajen povijesti okoliša američki povjesničar i profesor emeritus Sveučilišta u Denveru John Donald Hughes izdao je svoju knjigu znakovita naslova *Panov mukotrpani put (Pan's Travail)* s podnaslovom koji detaljnije opisuje sam sadržaj knjige: okolišni problemi Grka i Rimljana u antici (*Environmental Problems of the Ancient Greeks and Romans*). Već se iz samog naslova mogu izvući barem dva pitanja: prvo, zašto je Panov put mukotrpan i drugo, koji su okolišni problemi Grka i Rimljana (te jesu li ih oni bili svjesni)? Odgovori su povezani. Sam autor već na prvim stranicama svoje knjige objašnjava prvi odgovor. Dobro je poznato kako je Pan bog prirode, no njegovo je ime na grčkom označavalo sve (grč. pan = sve) pa se stoga i sam bog doživljavao kao božanstvo cjelokupne prirode. U kasnoj antici stvorena je izreka kako je Veliki Pan mrtav, a prema Hughesu, uzrok za takvu izreku jest u devastaciji mediteranskog okoliša koji je uništavan ljudskom djelatnošću pa si autor stoga daje u zadatak ustanoviti te procese, no istodobno i osvetu prirode. Dakle, u početku je definirana temeljna nit vodilja samog autora kojom pokušava uočiti su-odnos između, fizikalno rečeno, akcije (ljudskog djelovanja na prirodu) i reakcije (nekakvog odgovora prirode). Drugi odgovor zapravo čini ostatak teksta ove knjige.

Autor je knjigu podijelio na predgovor i 11 poglavlja nakon kojih slijedi dosta opsežna lista citiranih pisanih izvora koji uključuju grčka i rimska književna, povijesna, geografska, pravna i druga djela, zatim indeks i opsežna bibliografija (autor koristi oko petsto bibliografskih jedinica). Kroz tekst se može pratiti kako je Hughes kombinirao korištenje literarnih vrela, arheoloških lokaliteta i nalaza te suvremene literature. Ta kombinacija upotpunjuje njegove stavove i pohvalno je što je prepoznao važnost i arheoloških ostataka za izučavanje povijesti okoliša. Veoma je zanimljiva struktura samih poglavlja u kojima se naznačuju problemi, a potom autor na kraju svakog poglavlja izdvaja potpoglavlje naslovljeno Zaključak u kojemu sumira najvažnije svoje teze u poglavlju.

U predgovoru osim spomenutog objašnjenja naslova, Hughes naglašava kako je knjiga namijenjena svekolikoj javnosti, a ne samo užem sloju stručnjaka. Dodaje kako se radi o novoj knjizi, a ne o novom izdanju njegove prethodne knjige *Ekologija u antičkim civilizacijama (Ecology in Ancient Civilizations)* sukladno novim saznanjima i reinterpretacijama antičke ekohistorije.

Prvo poglavlje naslovljeno Uvod – Ekologija u grčkom i rimskom svijetu dalje temeljne crte daljnje problematike koje će se razvijati u tekstu. Prije svega, Hughes zamjećuje kako je mediteranski okoliš trajno uništavan posebno u modernom vremenu, što u bitnome otežava pozicije proučavanja antičkog okoliša i onodobnih intervencija u okoliš. Veoma je važno njegovo uočavanje da već antički autori iznose primjedbe o deforestaciji (primjerice, Platon), ali i da se promjene u okolišu događaju zbog izgradnje golemih gradova i luka (posebno vidljivo u sjevernoj Africi). Hughes ne želi optužiti isključivo antički svijet za sve devastacije okoliša (uostalom, teško je očekivati da bi se antički svijet s obzirom na vlastitu ideologiju, ali i objektivna tehnička dostignuća, mogao mjeriti s uništavanjem okoliša u moderno vrijeme), već ističe i kasnije komponente (srednjovjekovlje, novi vijek) u utjecaju na okoliš koji se po njegovu mišljenju treba uočavati kroz gospodarske potrebe, vojno djelovanje te religijsku komponentu. Značajno je i Hughesovo upozoravanje na pojam »ekologija« i pripadajuću znanost koja nije postojala u antici, već se pojavljuje i kao pojam i kao znanost tek u 19. stoljeću. U kontekstu toga trebalo bi promatrati pojedine probleme i stavove antičkih ljudi prema okolišu. Međutim, to ne znači da antički svijet nije prepoznao pojedine okolišne probleme i izražavao

svoja razmišljanja o i prema okolišu (primjerice, Tukidid donosi zabrinutost Atenjana zbog gubitka Amphipolisa tijekom ratova sa Spartom, a razlog leži u drvu koji je odande pristizalo i bilo je temelj atenskog brodogradnje). U ovom dijelu knjige autor najavljuje praktično cijeli sadržaj ostatka knjige te navodi okolišne probleme kojih će se doticati (deforestacija, erozija, urbani problemi, zagađenja zraka, vode, zemlje), podlogu za stavove prema okolišu antičkih ljudi odnosno mentalne konstrukcije prirode, te u konačnici utjecaj okoliša na pad Rimskog carstva i kraj grčko – rimskog svijeta.

Drugo poglavlje uvodi čitatelja u mediteranski ekosustav. Hughes veoma studiozno analizira pojedine dijelove tog ekosustava poput klime, bioloških uvjeta života, životinjske i biljne raznolikosti te same geografske osobitosti prostora čime pokazuje dovoljan broj zajedničkih i sličnih osobina da bi se Mediteran mogao promatrati kao zaseban ekosustav.

Ekološkim krizama ranijih društava Hughes se bavi u sklopu trećeg poglavlja prikazujući prapovijesnu situaciju na Mediteranu od paleolitika pa do bliskoistočnih civilizacija i Egipta. Hughes smatra da je do prvih okolišnih problema u vidu osiromašenja tla ili erozija došlo radi promjena u načinu života i povećanju broja stanovnika već u neolitiku. Na Bliskom istoku i Egiptu upozorava na značaj rijeka i utjecaj na poljoprivredu kao temeljni čimbenik gospodarstva. Na primjeru Egipta pokazuje promjene u okolišu od prapovijesti do konca antike posebno u izmjeni biljnog i životinjskog svijeta, krčenju šuma te izgradnjama naselja. Zanimljivo je detektiranje problema nedostatka hrane te nužnosti izgradnji spremišta, ali i pojava gladi u Egiptu.

Četvrto je poglavlje možda i najznačajnije s obzirom da se dotiče koncepta prirode u antici. Ključno je Hughesovo pitanje: U kojoj su mjeri ideje tadašnjih Grka i Rimljana prema okolišu utjecale na praktičnu djelatnost prema tom okolišu? Do odgovora je jako teško doći. Prve su ideje došle iz religije i rituala te neki način pokazuju svojevrsnu zaštitu prirode (primjerice, lovci nisu smjeli ubijati mlade životinje zbog potencijalne Artemidine ili Panove kazne, niti su se smjela pojedina drveća ili cijeli gajevi sjeći jer su proglašeni svetima). Kao jedan od razloga zašto se ne može u potpunosti odgovoriti na gore navedeno pitanje, Hughes veoma pronicljivo zaključuje kako većina stavova prema okolišu (koji su poznati iz antičkih pisanih vrela) pripada intelektualcima, odnosno pripadnicima viših društvenih slojeva. Stoga, oni nisu morali odražavati stavove prema okolišu svih (ili većine) tadašnjih stanovnika. Uz sve to, problem je pronaći generalizaciju za cijelu antiku koja vremenski pokriva razdoblje veće od jednog milenija. Taj problem generalizacije lako se može pratiti kroz različite filozofske škole. Epikuri, stoici, neoplatonisti samo su neke od veoma različitih škola, pa se načelno posebno kod Rima stavovi prema prirodi mogu podijeliti na pozitivne i negativne. Stanoviti protoznanstveni pristup prema okolišu uzeo je veoma malog maha kod Grka i Rimljana. Iznimno je značajno autorovo zapažanje kako uočavanje određenih okolišnih problema nije produkt misaonih konstrukcija prema prirodi ili premisa o okolišu, već odraz stvarnih problema (npr. rast populacije koji uzrokuje veću potrebu za hranom, resursima i slično).

Pitanjem šuma i deforestacije, a time i erozije autor se bavi u narednom poglavlju. Ovi su problemi postajali i u antici (iako autor ponavlja nisu toliko uzeli zamah kao u dvadesetom stoljeću). Značaj šuma i drveta bio je golem za ekonomske, vojne i svakodnevne potrebe što je dovodilo do stalne sječe šuma. O svjesnosti ovih problema svjedoči pojedini pokušaji kontroliranja sječe šuma (i time sprječavanja erozije), no korisno je Hughesovo zapažanje o migracijama stanovništva koje uvelike utječu na regeneraciju šuma te time uvodi i migracije kao značajan faktor u proučavanju ekohistorije. Može se primijetiti kako sljedeće poglavlje korespondira s ovime. U tom, sljedećem poglavlju Hughes se bavi biljnim i životinjskim svijetom. Uspijeva pokazati kako je tijekom antike došlo do promjena u biljnom i životinjskom svijetu (širenje i miješanje pojedinih vrsta, pripitomljavanje nekih vrsta), ali i nestanak pojedinih divljih vrsta.

U sedmom poglavlju predmet bavljenja su strojevi i inženjerstvo kao i njihov utjecaj na okoliš. Dok se u pravilu ističu dostignuća antičkog svijeta vidljiva u graditeljskim pothvatima, autor upozorava i na drugu stranu medalje poput intervencije i destrukcije okoliša. Tako ističe nuspojave pri rudarstvu

poput zagađenja vode, zraka i zemlje, ali i ozljede ljudi pri rudarskim aktivnostima. Veoma je važno doticanje zdravlja, ali i bolesti i ozljeda kao elemenata pri proučavanju ekohistorije. Vezano za onečišćenje zraka, Hughes uočava povećano onečišćenje olovom od 2. stoljeća prije Krista.

Osmo poglavlje nosi naslov Poljoprivredno propadanje u kojemu se bavi ograničenošću mediteranskog ekosustava za poljodjelstvo, ali ističe malenu farmu kao temeljnu ekološku jedinicu u antici. Takve su farme često opisivane kao primjer održivosti u okolišu, a ondašnji pisci poput Varona i Kolumele piše o takvim farmama u svojim djelima.

Urbani problemi su naslov devetoga poglavlja i u njemu autor progovara o obilju problema poput vatre, vodoopskrbe, buke, onečišćenja, bolesti, pokopa mrtvih, ali i mentalnog aspekta nostalgije za ruralnim životom. Taj se mentalni aspekt daje pratiti kroz radove pjesnika i književnika poput Horacija, Juvenala, Marcijala i drugih koji hvale život izvan grada. Hughes problematizira pitanje grada kao ekosustava baveći se izborom mjesta za naselje (gdje efektno upozorava kako naselje grade ljudi za svoje (ljudske) potrebe), odnosom grada prema okolini, te položajem i resursima oko grada. Smatra kako je dolazilo do diskrepancije između antičkog grada i njegovih potreba i okoliša i resursa uočavajući kako antički gradovi i njihovi stanovnici nisu uspjeli uspostaviti nužan balans s okolišem.

Sljedeće poglavlje donosi autorovo razmatranje o parkovima i vrtovima, odnosno o vanjskim prostorima za religijske, ekonomske ili estetske svrhe. Očuvanje takvih mjesta prije svega duguje se religijskim propisima (sveta mjesta nisu se smjela uništavati), ali i ljudskim potrebama za zelenilom unutar urbanih cjelina.

Posljednje jedanaesto poglavlje posvećeno je utjecaju okoliša na propadanje grčko-rimske civilizacije. U detaljnoj analizi Hughes dijeli uzroke na: neantropogene i antropogene. Među prvima ističe klimatske promjene (uočene još od strane antičkih pisaca) i epidemije. Puno se više posvećuje antropogenim faktorima u kojima zapravo sumira sve što je dosad napisao. Tako ističe deforestaciju, eroziju, probleme uzrokovane poljoprivredom, urbane probleme, promjene u biljnom i životinjskom svijetu, onečišćenja itd. Ti antropogeni uzroci plod su promjena kod Grka i Rimljana prema okolišu koji je u početku doživljavan kao božansko djelo i postojali su mnogi rituali za udobrovoljavanje božanstava, no vremenom, počinje dominirati mišljenje o čovjeku kao mjerilu svih stvari što donosi i promjene prema okolišu (iako sama misaona konstrukcija nije jedini uzrok tih promjena, već i novi društveni odnosi, tehnička dostignuća itd.). Rimski odnos prema okolišu objašnjen je kao pragmatičan što bi značilo da Rimljani žele osvojiti među ostalim i prirodu što Hughes smatra početkom ekoloških kriza. Iako je rimski odnos shvatljiv i autorovo objašnjenje o pragmatičnosti prema prirodi čini se prihvatljivim, teško je prihvatiti da su Rimljani željeli osvojiti prirodu, a pretjeranim se čini već u tome tražiti ekološku krizu (iako je jasno kako su Rimljani intervenirali i iskorištavali okoliš). Interesantan je autorov prikaz kršćanstva u kasnoj antici i njegova odnosa prema prirodi koje je prema autoru učinilo dodatan korak u uništavanju prirode (vođeci se načelom da je sve Bog stvorio, no kako je i »ovlastio« čovjeka da radi što želi prema prirodi). Veoma originalno je spomenuto razmišljanje, no po svemu sudeći autor je morao dodatno argumentirati svoja razmišljanja (primjerima iz rimskih vrela, arheološkim dokazima). U tom posljednjem zaključnom poglavlju donosi četiri značajna faktora o odnosu društva prema okolišu i mogućnostima integracije u okoliš: odnos prema prirodi i resursima kao i djelatnosti koje proizlaze iz tog odnosa; znanje koje društvo posjeduje o djelovanju prirode i posljedica svojeg, društvenog djelovanja; razvoj i korištenje odgovarajuće tehnologije; te posljednje, društvene organizacije koje mogu kontrolirati aktivnosti prema prirodi. Značajno je Hughesovo isticanje rata kao devastirajućeg elementa u okolišu prikazujući i uništeni okoliš kao ratne posljedice. Na kraju, profesor Hughes ističe kako su spomenuta četiri faktora i ratovi doveli do brojnih nerazumnih aktivnosti prema okolišu i time doveli do brojnih posljedica.

Knjiga *Panov mukotrpní put* značajan je doprinos proučavanju antičke ekohistorije. Autor je s uspjehom pokazao utjecaj okoliša na mediteranski svijet u antici. Sam problemski pristup jako je koristan i prihvatljiv. Kroz ovo se djelo vidi autorov golemi trud kako bi savladao silnu literaturu,

antičke izvore, ali Hughes koristi i znanja prirodnih znanosti (analize tla, pojedinih biljnih i životinjskih ostataka, peludne analize) kao i arheološke ostatke, čime dodatno ojačava svoje teze. Tehnički, nedostatak knjige je u tome što nema slikovnog materijala niti karata što bi s obzirom na tematiku djela bilo višestruko korisno. Neovisno o kvaliteti samog djela, sveobuhvatnosti (što je dodatan uspjeh na relativno malom broju stranica) i erudiciji profesora Hughesa, neke od ključnih postavki moguće je smatrati pretjeranima poput konstantne teze o destrukciji okoliša u antici. Nedvojbeno je kako su antički ljudi djelovali prema okolišu i mogu se pratiti intervencije u okoliš, ali ipak bi riječ destrukcija bila pretjerana. Odnos Rimljana, a potom i kršćana u kasnoj antici, također bi se trebao dodatno argumentirati jer se opet čini pretjeranim ideja o rimskoj ideji osvajanja prirode (možda bi rimski odnos prema prirodi bilo bolje objasniti riječju »nadvladavanje«). Poneki od nedostataka su razumljivi s obzirom na godinu izdanja samog djela, zato ostaje nada kako će autor prirediti drugo izdanje u kojemu bi svoja razmišljanja dodatno argumentirao, ali i uzeo u obzir kasniju literaturu o antičkoj ekohistoriji. U tom bi drugom izdanju (ako do njega dođe) bilo dobro kada bi autor dodatno poradio na zasada samo ocrtanim problemima. Sve u svemu, ipak se još uvijek radi o značajnom (čak najznačajnijem) djelu o antičkoj ekohistoriji i nezaobilaznoj literaturi za čitanje za sve antičare, ekohistoričare, ali studente antike.

Goran ĐURĐEVIĆ

IZVRSTAN PRIRUČNIK ZA EKOISTORIJU ANTIKE

L.THOMMEN, 2012, AN ENVIRONMENTAL HISTORY OF ANCIENT GREECE AND ROME, CAMBRIDGE: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 186 STR.

Ekohistorija ili povijest okoliša kao povijesna disciplina bitno je više vezana uz moderno doba počevši od ranog novog vijeka pa do suvremenosti. To se lijepo uočava na golemoj znanstvenoj produkciji za ta razdoblja. Starija razdoblja značajno su manje zastupljena i shodno tome, manji je broj znanstvenih djela posvećenih ekohistoriji antike ili srednjeg vijeka. Još veći raritet čine sintetska djela o starijoj povijesti pa se već po tome ističe knjiga Lukasa Thommena.

Švicarski povjesničar Lukas Thommen, inače zaposlen u Povijesnom institutu Sveučilišta u Zürichu, 2009. g. izdaje na njemačkom jeziku knjigu zanimljiva naslova *Povijest okoliša u antici (Umweltgeschichte der Antike)*. Ugledni Cambridge University Press tek 2012. g. tiska spomenutu knjigu na engleskom jeziku u prijevodu Philipa Hilla pod naslovom *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*. Za potrebe engleskog izdanja autor je nadopisao poglavlje o okolišu u rimskodobnoj Britaniji.

Knjiga je podijeljena u 4 dijela (uvodni dio, Grčka, Rim, te zaključni dio) nakon kojih slijedi kronologija Grčke i Rima, preporuke za daljnje čitanje, pregled izvora i literature te indeks u kojemu su obuhvaćeni pojmovi, osobna i geografska imena. Gro knjige o Grčkoj i Rimu sastoji se od 22 poglavlja pri čemu prvih 10 otpada na Grčku, a ostatak na Rim.

U Uvodu se prikazuje metodologija, terminologija i daje se pregled ekohistoriografije o antici. Već u uvodnim crtama autor pokazuje prvi primjetni grčki utjecaj na okoliš vidljiv kroz krčenja šuma (što dugoročno dovodi do erozije tla) i eksploatiranja rudnika preko ratova i uništavanja neprijateljske zemlje. Kod Rimljana je utjecaj na okoliš bitno veći, a time i susretanje s onim što se danas ukorijenilo pod nazivom »okolišni problemi«. Terminologija kojoj se autor posvećuje dosta je zanimljiva. Prije svega, pokazuje odnos pojmova *natura*, *physis*, *nomos* koji bi prije svega označavali stalan proces temeljen na su-odnosu ključnih elemenata ustanovljenih kozmičkim redom. Primjetno je kako suvremeni pojam okoliš (engleski environment ili njemački Umwelt) nije posve identičan

Ekonomiska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen VIII. / Broj 8
Zagreb - Samobor 2012.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/61-20-148, fax: +385/1/61-56-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: doc. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Urednici / Editors-in-chief:

Hrvoje Petrić, Drago Roksandić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (*Zagreb*), Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula*), Zrinka Blažević (*Zagreb*), Tatjana Buklijaš (*Cambridge, UK*), Goran Đurđević (*Zadar*), Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (*Zagreb*), Paul Hirt (*Tempe, SAD*), Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*), Halil Inalcik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetic (*Padova, Italija*), Silvije Jerčinović (*Križevci*), Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*), Marino Manin (*Zagreb*), Christof Mauch (*München, Njemačka*), Kristina Milković (*Zagreb*), Ivan Mirnik (*Zagreb*), Mirjana Morosini Dominick (*Washington D.C., SAD*), Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*), Daniel Patafta (*Zagreb*), Hrvoje Petrić (*Zagreb*), Lajos Rácz (*Szeged, Mađarska*), Gordan Ravančić (*Zagreb*), Marko Šarić (*Zagreb*), Mladen Tomorad (*Zagreb*), Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*), Milan Vrbanus (*Slavonski Brod, Zagreb*), Frank Zelko (*Burlington, VT, SAD*), Zlata Živaković Kerže (*Osijek*)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak i prijelom/ Layout and print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2012.

Adresa uredništva / Mailing adresss:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije i Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i šport Zagreb

Na naslovnici / Cover:

Morfološke promjene ušća Mure (Goran Šafarek)

 Meridijani
IZDAVAČKA KUĆA

Izdano u Hrvatskoj, za nakladnika Petra Somek